

БРОНЗОВИЙ БРАСПЕТ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ З УЧБОВОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ КАФЕДРИ АРХЕОЛОГІЇ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

В експозиції учбового археологічного музею кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка представлено браслет катакомбної культури, що складається з шести бронзових намистин різної форми. (Рис. 1).

До експозиції музею браслет надійшов з матеріалів розкопок госпрозрахункової археологічної експедиції науково-дослідної частини Київського університету, що протягом 1974–1994 рр. проводила рятувальні дослідження курганів в зонах будівництва меліоративних систем в південно-східних регіонах України.

Так, по трасі зведення II черги каналу «Дніпро–Донбас», у 1979–1981 рр. було вивчено 34 курганні насипи бронзового часу (рис. 2), у тому числі курган № 20 (2/1981р.), з якого й походять деталі браслету.

Від часу досліджень пам'ятки пройшло вже більше двадцяти років, а матеріали розкопок залишаються неопублікованими. Не було проведено належного аналізу знахідки, підбору аналогій, що, безперечно, є необхідним для музейного експонату. До того ж у звіті подано дуже побіжний опис знахідок і не зовсім точні малюнки. Тому вважаємо за потрібне ще раз звернутися до цих матеріалів і ввести їх в широкий науковий обіг.

Курганна група, до якої входив курган 20 (2/1981 р.) складалась з шести насипів й знаходилась на підвищенні, по вододілу річок Кривий Торець та Казенний Торець, що впадають у Сіверський Донець і знаходилась на відстані 1,25 км на північний захід від с. Новополтавка Костянтинівського району Донецької області (116-й км траси каналу) (рис. 2.) [Бондарь, Піоро,

Антоненко, Васильченко, Самойленко, 1981, с.10; Піоро, Антоненко, Васильченко, Самойленко, 1982, с. 3].

Курган щорічно розорювався і на початок досліджень був вкритий паростками соняшнику. Насип зберігся на висоту 4,13 м. Вершина насипу була пошкоджена при встановленні, а пізніше – ліквідації триангуляційної вишки (рис. 3, 1). Діаметр кургану не перевищував 50 м. Розкопки проводились за допомогою бульдозера траншейним методом, по лінії північ–південь залишались контрольні бровки. Лінію похованого горизонту простежено на глибині 4,25 м від «0» – умовного реперу, що позначає найбільшу висоту кургану, точку від якої проводився відлік усіх замірів глибини під час досліджень. Товщина похованого чорнозему дорівнювала 0,5 м, материкова глина зафіксована на глибині 4,75 м від «0». В кургані виявлено два поховання катакомбної культури. Насип кургану з однорідного щільного чорнозему було споруджено

Рис. 1. Учбовий археологічний музей кафедри археології та музеєзнавства
Стенди з матеріалами енеоліту–бронзового віку

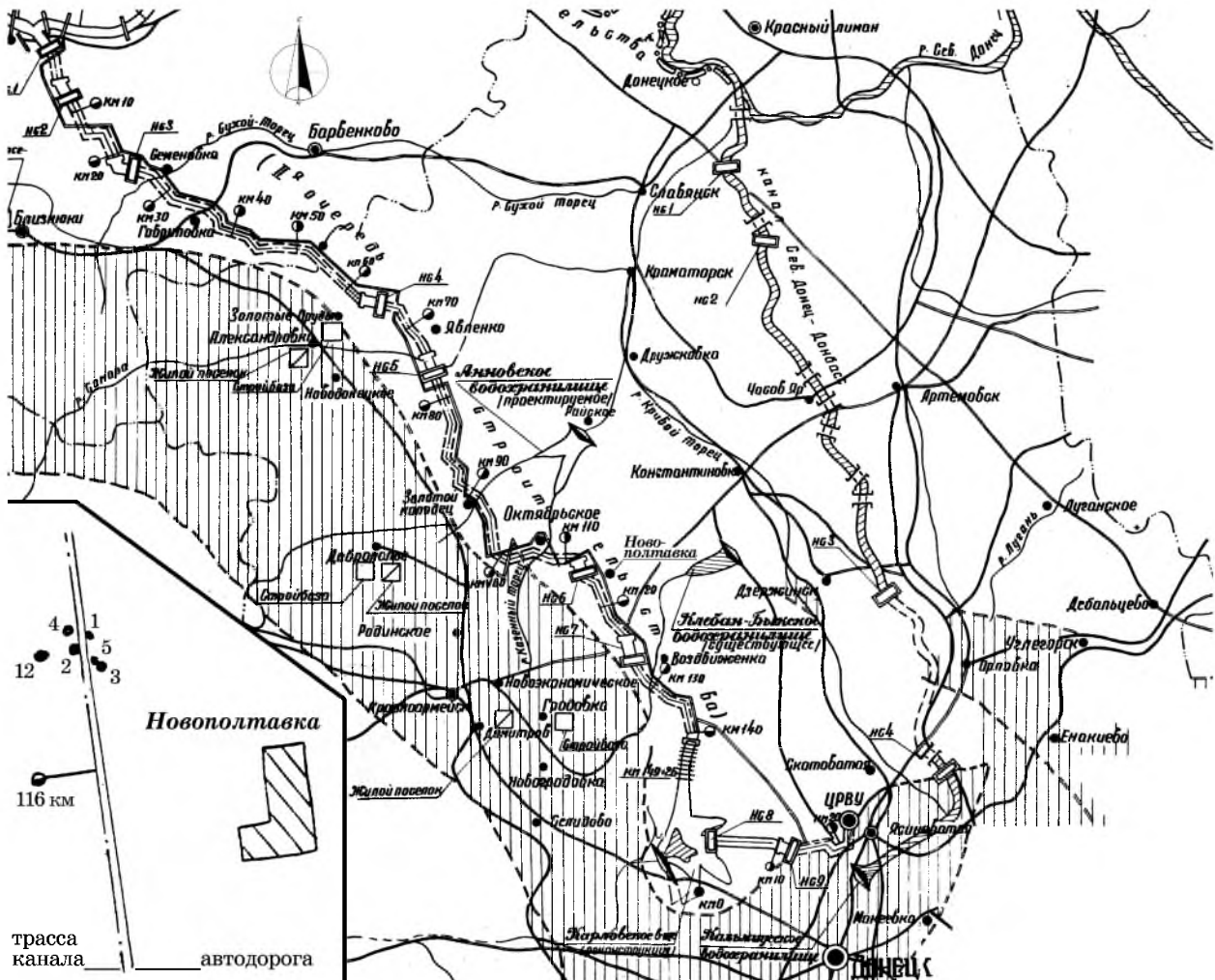

Рис. 2. Карта схема будівництва другої черги каналу «Дніпро-Донбас»

над основним похованням № 1, навколо вхідної ями якого, на рівні давнього горизонту місцями було зафіксовано глинистий викид з поховання (рис. 3, 2). [Бондарь, Пиоро, Антоненко, Васильченко, Самойленко, 1981, с.10, рис 20–21; Пиоро, Антоненко, Васильченко, Самойленко, 1982, с. 42].

В східну полу готового кургану, у напрямку до його центру, було впущене дитяче поховання № 2, елементи доповнення насипу не простежувались.

Поховання 1 знаходилось в центрі насипу і було справлене у катакомбі. Поховальна камера квасолеподібної в плані форми, зорієнтована по лінії північний захід – південний схід, мала розміри 2x1 м, максимальна глибина – 5,82 м від «0», або 1,57 м від лінії давнього горизонту. Вхідна яма була майже овальної в плані форми, розмірами 1,80x1,45 м, глибина дна – 0,9 м (5,15 м від «0») також орієнтована по лінії північний захід – південний схід, тобто осі вхідної ями та поховальної камери паралельні, а катакомба в плані мала «Н»-подібні обриси, з коротким

лазом. Вздовж південно-східної стінки вхідної ями було вирізано уступ завширшки 0,5 м і глибиною 0,45 м, (5,6 м від «0»). Поховальна камера знаходилась з північно-східної сторони вхідної ями і з'єднувалась з нею невеличким лазом довжиною до 0,2 м і шириною 0,65 м. Висоту визначити дослідникам не вдалося, оскільки поховальна споруда була зафіксована лише з рівня материка, а її склепіння обвалилося. Вхідна яма від дромосу була відділена уступом глибиною 0,22 м.

Похований (можливо молода жінка¹) лежав випростано на спині, головою на північний захід, руки витягнуті уздовж тулуба. Череп схилений до лівого плеча, кисть лівої руки лежала на лівому стегні. Деталі бронзового браслету, що вірогідно колись був на лівій руці небіжчика, знайдено біля тазових кісток. (Рис. 3, 3) [Бондарь, Пиоро, Антоненко, Васильченко, Самойленко, 1981, с. 11. рис. 22, 23]

Бронзовий браслет уявляв собою низку прикрас, що складалася з 4-х намистин і 2-х пронизок.

¹ Спеціальних досліджень антропологічного матеріалу не проводилось, визначення подається за звітом

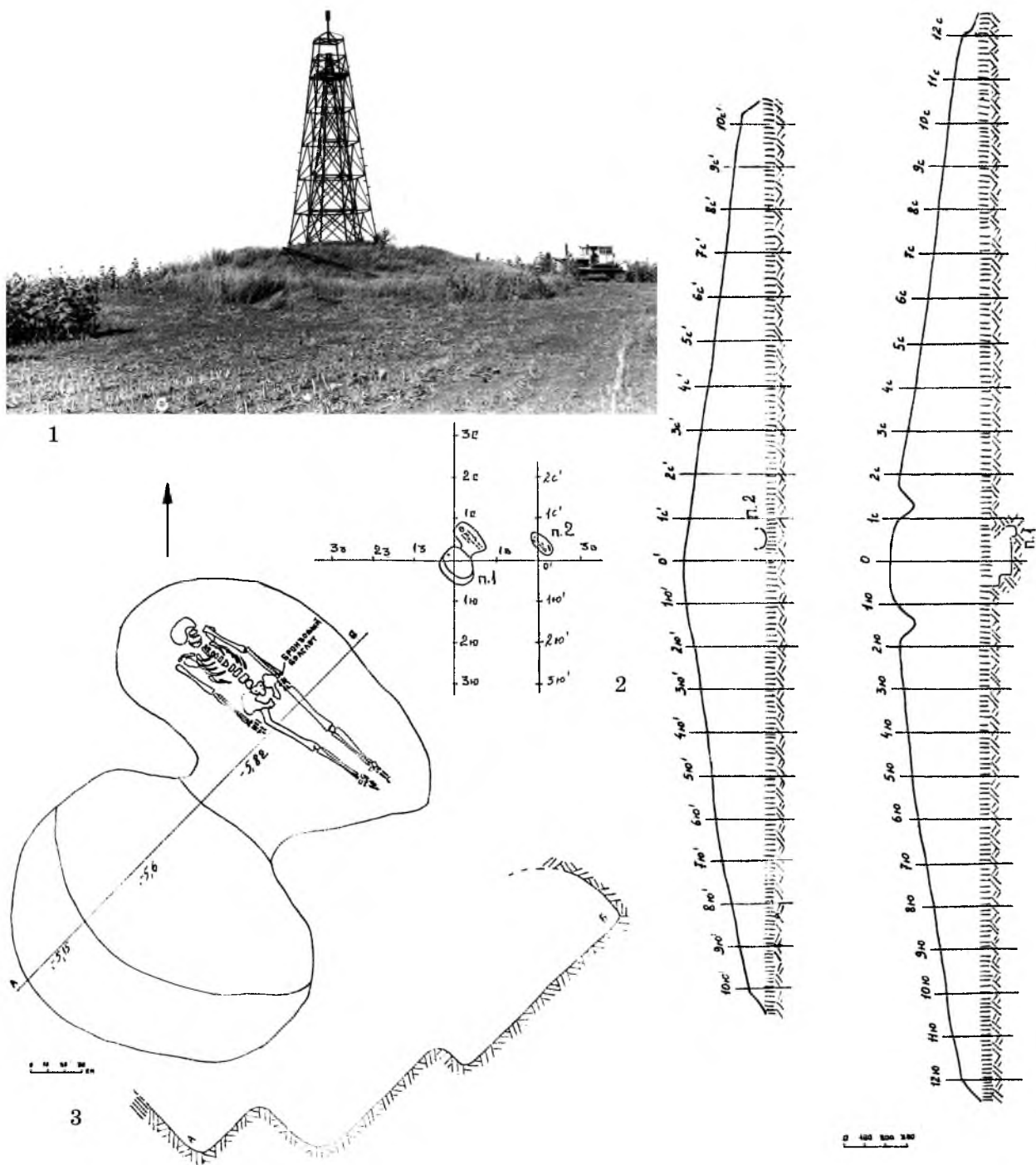

Рис. 3. Курган 20 (2/1981 р.), с. Новополтавка.

1 – курган перед початком розкопок; 2 – план та розріз кургану; 3 – план та розріз поховання 1

Намистини округлі, дещо бочкоподібні, дві з них гладкі, розмірами в довжину 6 і 8 мм та діаметром 5 і 6 мм, діаметр отвору – 2–3 мм (Рис. 4, 1, 2, 5–6); дві намистини, трохи довші, 7 і 8 мм і прикрашені 4–5 рельєфними гульками по лінії найбільшого розширення намистин (рис. 4, 3–4, 7–8). Пронизки завдовжки 20 мм, діаметр – 4 та 5 мм, кожна прикрашена рельєфним орнаментом у вигляді двох вертикальних стовпчиків косих рисочок і двох хвилястих ліній у вигляді зміюк (рис. 4, 9–12). Подібні орнаментальні мотиви, або окремі їх

елементи, не рідко зустрічаються на різноманітних металевих та керамічних виробках культур катакомбного кола і сягають корінням традицій майкопсько-новосвободенських та північнокавказьких старожитностей (бронзові сокири молоти, втулки гаків, молоточкоподібні булавки, підвіски, дисковидні медальйони тощо) (рис. 5). [Нечитайло, 1979, с. 64–65, Рис. 69, 5–6; Эпоха бронзы Кавказа..., 1994, с. 270, 278, 280, 282, 302 табл. 80, 36, 39, 85, 3; 86, 3, 9; 93, 5; Братченко, 2001, с. 44, 177, 190, рис. 104, 116; Братченко,

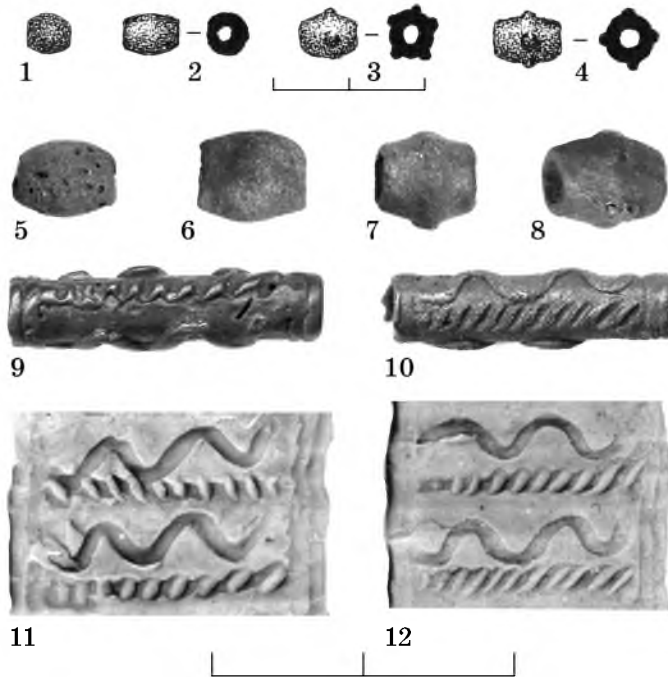

Рис. 4. 1–10 – Бронзові деталі браслету з п. 1 к. 20 (2/1981 р.);
11–12 – скановані відбитки орнаменту пронизок

Санжаров, 2001 с. 76–77, 83–85, рис. 39, 41; Кияшко, 2002, с. 25–26, 31–33, 35, 76, 82, 224, 226, рис. 16, 3, 7, 43, 8, 48, 14, табл. IV, 3, XV, 1–5, XXVI, 3; Смирнов, 1996, с. 34, 126–127].

Прикраси, аналогічні знайденим у п. 1, виготовлялись у техніці лиття за восковою моделлю, що для території лівобережжя середньої течії басейну Сіверського Донця дослідники пов'язують з раннім етапом донецької катакомбної культури, і як правило зустрічаються у нагрудних низках наміста, але найчастіше на зап'ястях рук. Розповсюдженість і однотипність орнаментальних схем, на думку деяких дослідників, дає можливість припустити що такі орнаменти з'являються як відображення існування у населення основного міфологічного сюжету – Мирового Дерева в поєднанні зі Змієм-Драконом. [Кияшко, 2002, с. 143].

Питання походження металевих виробів у племен катакомбної культури степу Східної України, так само як і розвиток у них металургії та металообробки ще від часів В.О. Городцова привертало увагу багатьох дослідників, що пов'язують вказану територію, з складним розвитком горно-металургійного виробництва в ряді зон металообробки у рамках Циркумпонтійської провінції та її розпадом [докладніше див.: Нечитайло, 1997, с. 18–29; Кияшко, 2002, 16–33; Назаров, 2002, с. 122–129; Черных, 2002, с. 344–352 та ін.].

Виробничий інвентар останнім часом досліджено як з поховальних комплексів, так і з поселень [Нечитайло, 1997, с. 20–26; Нечитайло,

Санжаров, 2003 с. 226–237]. Це передбачає існування майстрів з обробки металу у давніх громадах і дозволяє припустити, що металообробні комплекси катакомбних культур формувались як під впливом більш ранніх традицій так і в результаті технічного новаторства, вказує на існування спеціалізованого металообробного виробництва, витoki якого сягають попередніх епох. Докладно вивчені й особливості ливарного та металообробного виробництва Лівобережної України, що свідчать про високий рівень його спеціалізації в регіоні. На думку дослідників населення степової України за своєю усі процеси технологічно складного виробництва, використання спеціалізованих знарядь, що дозволяє припустити професійну спеціалізацію виробників та виділення окремих груп майстрів – ливарів та ковалів, які забезпечували попит населення [Нечитайло, Санжаров, 2003, с. 236, порівняй: Братченко, Санжаров, 2001, с. 71–72]. Найдавніші майстри України оволоділи

усіма виробничими прийомами, які довгий час використовувались у практиці кавказьких та східних майстрів [Нечитайло, 1997, с. 18–29]. Це засвідчує стійкі та давні зв'язки жителів степової України з мешканцями Кавказу, що впливали в етнічні масиви степів і безпосередньо впливали на процеси культурогенезу, формування металообробних центрів на території України в епоху бронзи, вказує на усталеність місцевих технологічних схем, які генетично походять від кавказьких. Близькість прийомів, однотипність знарядь та орнаментальних схем, що використовували майстри з території Лівобережної України та Північного Кавказу є одним з важливих свідчень безпосередніх контактів між ними в епоху середньої бронзи. [Нечитайло, 2000, с. 61–62; Братченко, Санжаров, 2001, с. 50]. Не рідко, для підтвердження таких контактів наголошується й на подібності сировинної бази, що використовувалась давніми металургами цих регіонів. Разом з тим, така ознака як склад бронзових сплавів, що часто виступає одним з основних аргументів в дискусії про належність виробів до того чи іншого центру металообробки, останнім часом деякими дослідниками ставиться під сумнів. Зокрема, відзначається неможливість достовірної ідентифікації рудного родовища за спектральним аналізом металів у готових виробах [докладніше див: Галибин, 1991, с. 59–69], наголошується на необхідності вдосконалення відповідних методик [Клочко, Манічев, 2002, с. 91–92]

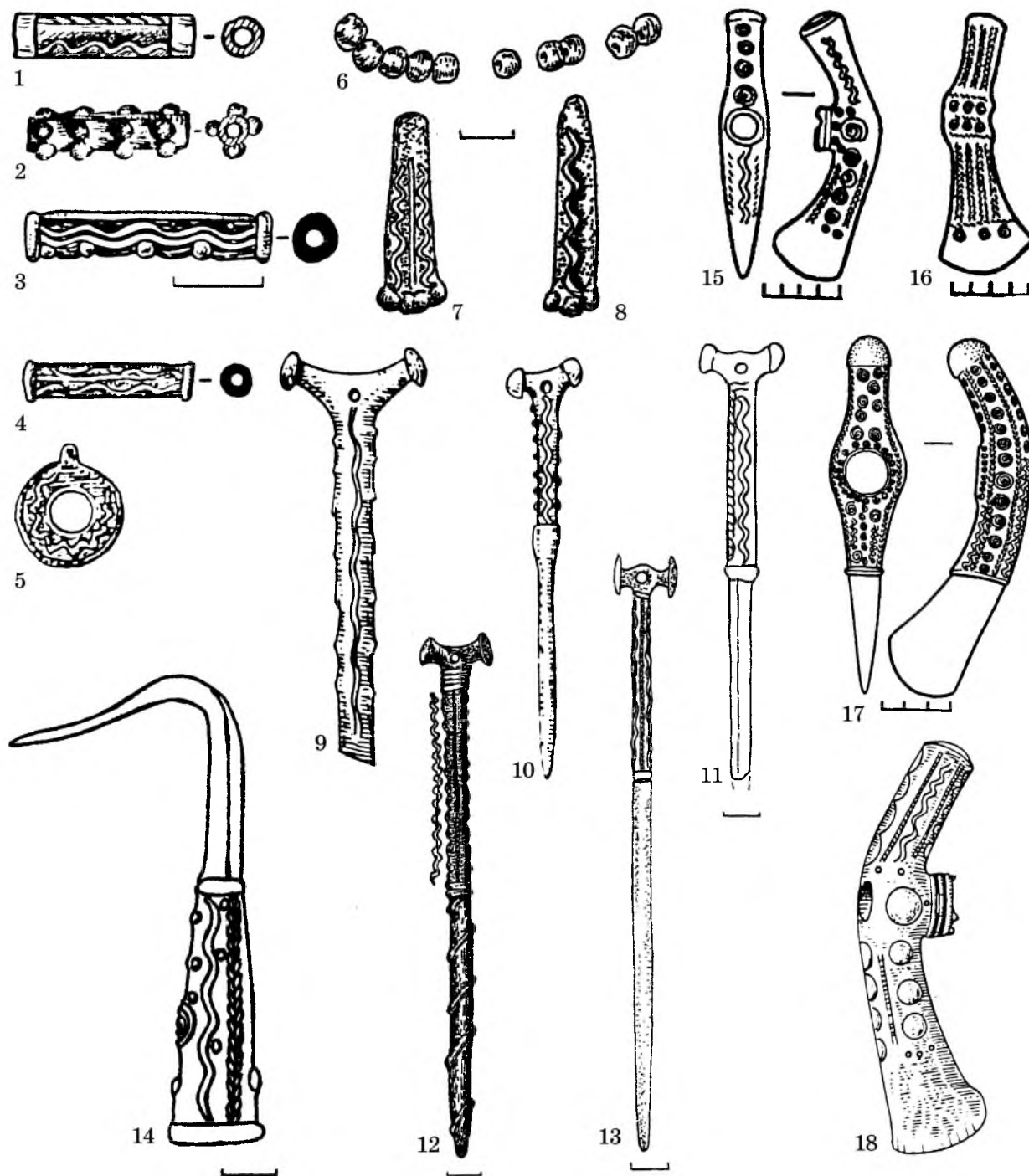

Рис. 5. 1, 2 – бронзова та пастова пронизки з п. 10, к. 13, Суворівський курганний могильник, Північний Кавказ; 3 – срібна пронизка з к. 1 поблизу с. Устамиш, Дагестан; 4, 5 – бронзові пронизка та дископодібний медальйон знайдені поблизу м. Кисловодська, Північний Кавказ; 6, 7 – бронзове намисто та підвіска з поховання Крива Лука XVI, 1/25, правобережжя Нижньої Волги; 8 – бронзова підвіска з п. 5. к. 22 могильника Барановка I, Нижнє Подоння; 9 – бронзова булавка з розкопок М.І. Веселовського, станція Андроновська, Прикубання; 10 – бронзова булавка знайдена поблизу м. Пятигорська, Північний Кавказ; 11, 14 – бронзова булавка та гак знайдене поблизу с. Успенське, Кубань; 12 – бронзова булавка з к. 11, Центральний VI, лівобережжя Нижнього Дону; 13 – бронзова булавка з п. 10, к. 7, могильник Веселий III; 15–16 – бронзові сокири з Кабардино-Балкарії, Центральний Кавказ, випадкові знахідки; 17 – бронзова сокира з Великої Дмитрієвки II, 4/1, Нижнє Поволжя; 18 – бронзова сокира, м. Нальчик

Таким чином, матеріали поховання 1, зокрема деталі бронзового браслету, на нашу думку, в черговий раз підтверджують наявність тісних зв'язків населення Лівобережної України з племенами Північного Кавказу, що безперечно не

могло не позначитись на місцевих традиціях металообробки, аналіз рівня якої, не дозволяє стверджувати побутування у носіїв донецької каткомбної культури переважно імпортованих виробів з бронзи.

Поховання 2 знаходилось в південно-східно-му секторі кургану на відстані 3,8 м від «0», кут 122⁰². Справлене у катакомбі, що була вирізана вище рівня материка, тому вхідна яма, яка ймовірно знаходилась з північно-східної сторони поховальної камери, не простежувалась. Поховальна камера овальної в плані форми розмірами 1,3x0,8 м, глибина дна від «0» – 4,29 м, була орієнтована по осі північний захід – південний схід, склепіння в чорноземі обвалилося.

На дні зафіксовані рештки кістяка дитини 3–5 років, випростаного на спині, головою на південний схід, з руками витягнутими вздовж тулуба. Праворуч, біля голови виявлена жаровня з уламку стінки горщика, в якій зафіксовані залишки вуглинок змішаних з червоною вохрою. (Рис 6, 1–2) [Бондарь, Пиоро, Антоненко, Васильченко, Самойленко, 1981, с. 12. рис. 26–29]

Уламок розмірами 15x23 см, належав досить високій посудині (приблизна висота могла сягати 23–25 см, діаметр вінець – 21 см), з короткою, трохи потовщеною шийкою, помірно випуклими боками. На шийці і у верхній частині тулуба, по плічках нанесено орнамент, що складався з коротких навкісних рисок відбитків простого шнура, по лінії вінець, трьох горизонтальних смуг тасьми по лінії шийки та під ними – трьох горизонтальних смуг навкісних відбитків «гусенички», виконаних перевитим шнуром, що складали «ялинкову» композицію. Тулуб вкритий дрібними розчосами горизонтальної направленості (рис. 6, 3, 4).

Жаровні з фрагменту стінки або нижньої частини посудини в похованнях донецької катакомбної культури Сіверськодонецчини явище досить поширене, вони зустрічаються по одній, рідко більше, в одному похованні і очевидно так само як і курильниці могли призначатись для певних ритуальних дій у поховальному обряді. Звичай ставити жаровні у поховання на цю територію поширюється з Подоння та Передкавказзя [Братченко, 2001, с. 55]

Далі за звітом зазначено, що по боках уламку, з зовнішньої орнаментованої сторони, було просвердлено 4 отвори – по два на кожному – для підвішування жаровні. Але отвори розташовані не симетрично, що при підвішуванні, як експериментально підтверджено, не надавало уламку горизонтального положення і тоді він не міг би втримувати своє наповнення та слугувати за жаровню. На нашу думку, отвори на уламку можуть свідчити про попередній ремонт горщика, що не було рідкісним явищем у той час. Так серед матеріалів експедиції з розкопок поховання 3 кургану 1,

поблизу с. Новоіванівка на Нікопольщині у 1977 р. є посудина з залишками подібного ремонту – вздовж тріщини по боках було зроблено отвори, через які пропускався мотузок, що стягував тріщину. (Рис.6, 5) [Бондарь, Пиоро, Васильченко, Антоненко, Чмыхов, Самойленко, 1977, с. 9, рис 11, 12]. Серед високих посудин катакомбної культури з фондів кафедри археології та музеєзнавства, де зберігається зазначений горщик, можна бачити й інші вцілілі форми, що починають розтріскуватись найчастіше у верхній частині тулуба – від лінії вінець до лінії плеча. Саме щоб запобігти такому розтріскуванню, на нашу думку, і були зроблені ремонтні отвори на горщику, але врешті-решт його уламок використали як жаровню.

Присутність вохри в похованнях неодноразово привертала увагу дослідників, які іноді намагались інтерпретувати її символічне значення, наголошуючи, що саме червоний колір цієї природної фарби ніс основне смислове навантаження у ритуальній практиці ранніх суспільств з відтворюючою економікою [Кузнецов, 2002, с. 88; Зиньковский, Петренко, 1987, с. 37–38; Ковалева, 1983, с. 81, 88]. Цей поширений у природі барвник червоного кольору – залізна вохра – мінерал, що утворюється в корі вивітрювання гірських порід, та при окисленні руд в процесах накопичення осаду. Виділяють вохри оксидного (рудного) або силікатного типу з глинистої речовини, використання яких може бути одночасним і також не залежить від присутності у похованні різних категорій інвентаря, однак аналіз показав, що у жаровнях зустрічається вохра силікатного типу [Балабина, Борисенко, Яхонтова, 1990, с. 154, 163–165]. Проте, питання про закономірності розташування вохри в похованні та символіку її використання не можуть бути вирішені однозначно, особливо за умов широкого використання цього мінерального пігменту протягом тривалого часу в різних сферах життя давньої людини та певних регіональних відмінностей.

У кількісному відношенні за присутністю вохри, поховання катакомбної культури поступаються ямним, але переважають зрубні [Балабина, 1983, с. 188]. Так, за деякими даними вохра зафіксована у близько половини катакомбних поховань [Братченко, 1976, с. 21, 154–215] і залежно від регіону має незначні коливання у процентних вираженнях [Балабина, 1983, с. 190]

Поєднання вуглинок з червоною вохрою ще В.О. Городцов трактував як символ вогню, наголошуючи на його очищувальній силі [Городцов, 1905, с. 182.]. Однак, на нашу думку, можна при-

² За текстовими даними звіту вказано, що поховання 2 впущене у південно-східний сектор, але на кресленнях плану і розрізу кургану воно подано у північно-східному секторі кургану.

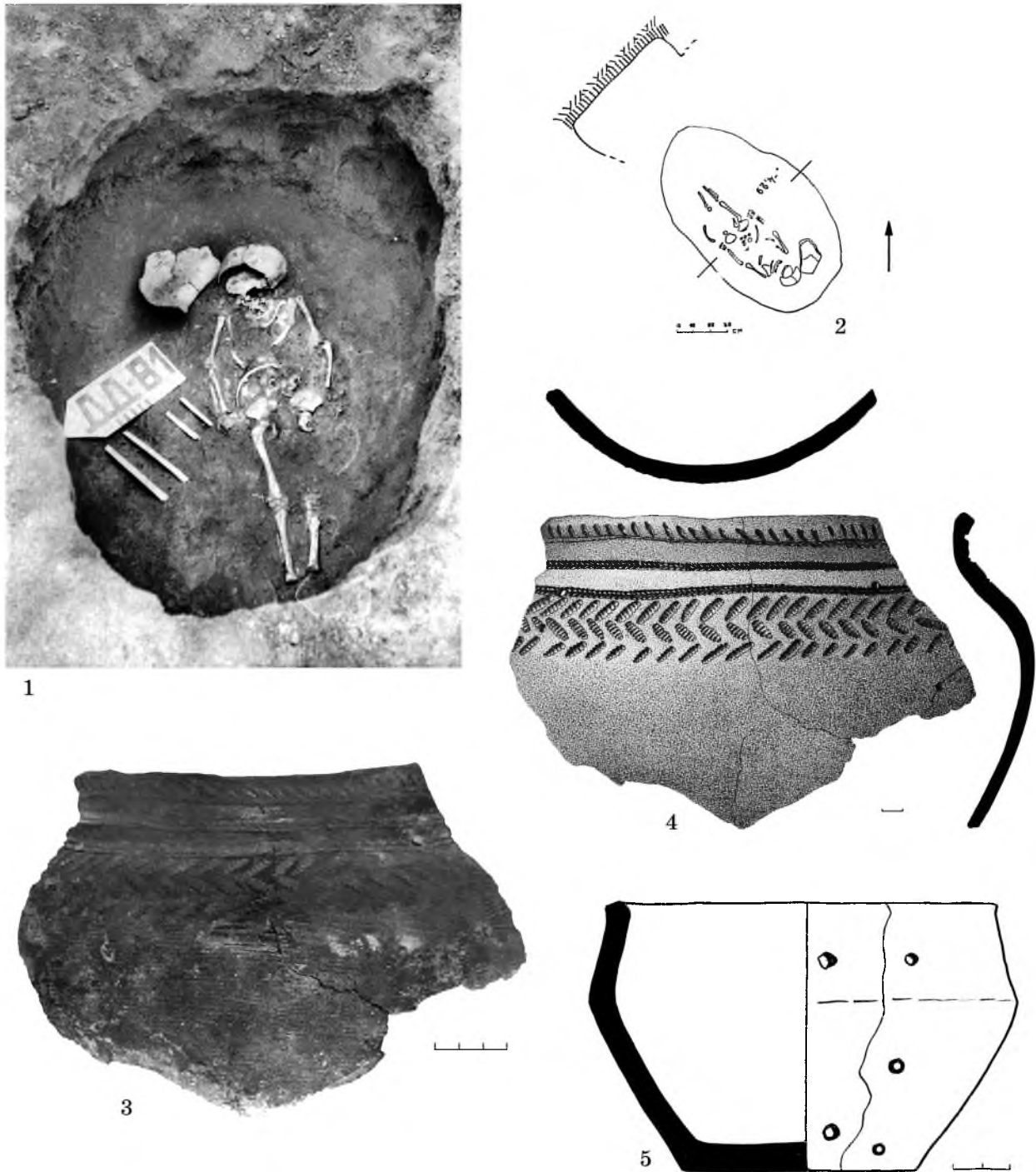

Рис. 6. 1, 2 – фото план та розріз п. 2 к. 20 (2/1981 р.); 3, 4 – жаровня з п. 2; 5 – горщик з отворами для ремонту з п. 3 к. 1 поблизу с. Новоіванівка Нікопольського району Дніпропетровської області (1977 р.)

пустити, якщо жаровні, до речі як і курильниці, використовувалась для обкурювання, то могли мати значення й інші, не лише кольорові ознаки вохри, наприклад незаражувальний або духмяний. Таким чином, вохра є загальною ознакою поховань енеоліту – бронзового віку, але точно визначити її семантичне або практичне значення за умов багатоманітності інтерпретацій цієї особливості обряду поки що, без подальших досліджень та хімічних аналізів, неможливо.

Отже матеріали з кургану 20 (2/1981 р.) поблизу с. Новополтавка, Костянтинівського району Донецької області, представлені в експозиції музею доповнюють джерельну базу донецької каткомної культури в басейні середньої течії Сіверського Донця, що є ключовою територією у її складанні, та ілюструють розвиток духовної культури, виробничого потенціалу, а також складну взаємодію давнього населення степів Східної Європи з мешканцями інших територій.

ЛІТЕРАТУРА

Балабина В.И. 1983. К вопросу об использовании охры в катакомбных погребениях // Древности Дона (Материалы работ Донской экспедиции). – М.: Наука.

Балабина В.И., Борисенок Л.А., Яхонтова Л.К. 1990. Исследование охры из погребений эпохи бронзы в низовьях Дона // СА. – №1.

Бондарь Н.Н., Пиоро И.С., Васильченко С.А., Антоненко Б.А., Чмыхов Н.А., Самойленко Л.Г. 1977. Отчет о работе Никопольской археологической экспедиции Научно-исследовательского сектора Киевского государственного университета в зоне строительства II очереди Никопольского орошаемого массива в 1977 году // Научный архив ИА НАН Украины, 1977/80. – К.

Бондарь Н.Н., Пиоро И.С., Антоненко Б.А., Васильченко С.А., Самойленко Л.Г. 1981. Отчет о работе хоздоговорной археологической экспедиции научно-исследовательского сектора Киевского государственного университета по трассе строительства II очереди канала «Днепр-Донбасс» в 1981 г. // Научный архив ИА НАН Украины, 1981/107. – К.

Братченко С.Н. 1976. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы (Периодизация и хронология памятников). – К.: Наукова думка.

Братченко С.Н. 2001. Донецька Катакомбна культура раннього етапу. – Луганськ: Шлях.

Братченко С.Н., Санжаров С.М. 2001. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецчини та Донщини (III тис. до н.е.): – Луганськ: вид-во СНУ.

Галибин В.А. 1991. Изделия из цветного и благородного металла памятников эпохи ранней и средней бронзы Северного Кавказа // Древние культуры Прикубанья (По материалам археологических работ в зонах мелиорации Краснодарского края. – М.: Наука.

Городцов В.А. 1905. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. // Труды XII АС. – Т. 1 – М.

Зиньковский К.В., Петренко В.Г. 1987. Погребения с охрой в усатовских могильниках // СА. – №4.

Кияшко А.В. 2002. Культурогенез на востоке катакомбного мира. – Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета.

Клочко В.І., Манічев В.І. 2002. Давня Металургія: методи досягнення і перспективи досліджень // Сучасні проблеми археології. Збірник наукових праць. – К.

Ковалева И.Ф. 1983. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов. Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского ун-та.

Кузнецов П.Ф. 2002. Воинские символы из погребений ямных племен Самарского Поволжья // Проблемы археологии Евразии: К 80-летию Н.Я. Мерперта: Сб. статей. – М.

Назаров А.С. 2002. Металлообработка у племен ямной и катакомбной культур степной зоны Причерноморья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.) Материалы III Международной конференции. – Тирасполь.

Нечитайло А.Л. 1997. Средства и приемы металлообработки эпохи средней бронзы (по материалам Украины и Северного Кавказа) // Историко-археологический альманах. – № 3. – М.: Армавир.

Нечитайло А.Л. 1979. Суворовский курганный могильник. – К.: Наук. думка.

Нечитайло А.Л. 2000. Трансрегиональные связи в культурогенезе восточноевропейских степей в эпоху палеометалла (на примере кавказско-степных взаимодействий) // Древние общества юга Восточной Европы в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации).- СПб.: Европейский Дом. – (Археологические изыскания, вып. 63).

Нечитайло А.Л., Санжаров С.Н. 2003. Металлообрабатывающий комплекс поселения Серебрянское // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины: Сб. научн. трудов (под ред. С.Н. Санжарова). – № 1. – Луганск: Изд-во ВНУ им. В. Даля.

Пиоро И.С., Антоненко Б.А., Васильченко С.А., Самойленко Л.Г. 1982. Археологические работы в зоне строительства II очереди канала «Днепр-Донбасс» (заключительный отчет).- Депонировано у ВНТИ центра 29.03.1982. – Инв. № 0282.7 031400, № гос. регистрации 79068718. – М.

Смирнов А.М. 1996. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце. – М.

Черных Н.Е. 2002. Парадоксы развития металлургии в Передней и Малой Азии // Проблемы археологии Евразии: К 80-летию Н.Я. Мерперта: Сб. статей. – М.

Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. – М.: Наука, 1994.

V.I. Pioro

BRONZE BANGLE OF CATACOMB CULTURE FROM EDUCATIONAL ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THE CATHEDRA OF ARCHAEOLOGY AND MUSEOLOGY OF KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY

Summary

Paper deals with publication of bronze bangle and other related materials recovered in Catacomb barrow in Dnipropetrovs'k region of Ukraine. Analysis of ornamentation on the bangle allows to conclude about close contacts between bearers of Donetsk Catacomb culture and inhabitants of Northern Caucasus.